

ΤΑ ΗΡΩΑ ΤΩΝ ΣΗΜΕΡΙΝΩΝ ΚΩΜΟΠΟΛΕΩΝ ΤΩΝ ΜΕΣΟΓΕΙΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ

Κυρίες και Κύριοι,

Οι Δήμοι και οι Κοινότητες των Μεσογείων και της Λαυρεωτικής, όπως άλλωστε και όλα τα άλλα αντίστοιχα μέρη της Ελλάδας, κοσμούνται με μνημεία ιδρυμένα προς τιμήν των τέκνων τους που έπεσαν μαχόμενα κατά τους πολέμους της πατρίδας μας. Όπως είναι γνωστό, τα εν λόγω μνημεία καλούνται Ηρώα, κατέχουν κεντρική θέση στο κάθε οικιστικό-πολεοδομικό σύνολο και έχουν ως κύρια αποστολή την έκφραση της ευγνωμοσύνης του τόπου προς εκείνους που θυσιάστηκαν για την ελευθερία, τη διηνεκή υπόμνηση της θυσίας τους και τον εθνικό φρονηματισμό των επιγενομένων.

Το Ηρώο είναι το συλλογικό αντίδωρο των κατοίκων μιας περιοχής στους χαμένους ήρωές της και ως εκ τούτου ανεγείρεται με δημόσια δαπάνη και όσο το δυνατό πιο λαμπρό. Στις διάφορες πλευρές του μνημείου αναγράφονται τα ονόματα των πεσόντων, με τρόπο και σε θέση που τα καθιστούν ευανάγνωστα από τον θεατή, ενώ στις ελεύθερες επιφάνειές του προστίθενται κατά καιρούς και τα ονόματα των πεσόντων σε μεταγενέστερους πολέμους. Το Ηρώο είναι ένα πραγματικό ιστορικό αρχείο. Υπάρχουν επίσης Ηρώα χωρίς ονόματα πεσόντων, αλλά αυτά είτε τιμούν γενικά τους ήρωες του έθνους είτε ανήκουν σε Κοινότητες που γεννήθηκαν μετά τον τελευταίο πόλεμο στη χώρα μας.

Θεωρητικά, τα Ηρώα καλύπτουν το συμβολικό κοινό τάφο των χαμένων πολεμιστών του κάθε τόπου, επειδή λοιπόν είναι μνημεία επιτάφια, ακολουθούν, από άποψη μορφολογική, μια μεγάλη παράδοση που οι ρίζες της απλώνονται στα βάθη των αιώνων και σε διάφορους λαούς.¹ Εμπνεόμενες από τα αρχαία πρότυπα, οι κοινωνίες των νεότερων χρόνων τιμούν τους πεσόντες ήρωές τους με την ανέγερση Ηρώων, τα οποία απλώς είναι σήματα κενотаφίων. Στην Ελλάδα τα μνημεία του είδους άρχισαν να εμφανίζονται αμέσως σχεδόν μετά την αποτίναξη του Τουρκικού ζυγού, αρχικά στις πόλεις της εποχής καθώς και σε χώρους ιστορικούς, για να διαιωιστεί η μνήμη των αγωνιστών του 1821. Αλλά η Μεγάλη Επανάσταση δεν στάθηκε και ο τελευταίος πόλεμος της πατρίδας. Η Παλιγγενεσία περιορίστηκε σ' ένα μικρό μόνο τμήμα του Ελληνισμού, με αποτέλεσμα η απελευθέρωση των ακόμη υπόδουλων αδελφών να αποτελεί το μόνιμο όνειρο των

ελεύθερων Ελλήνων. Είναι η Μεγάλη Ιδέα του έθνους, αυτή που γαλούχησε γενεές. Όταν το νεογέννητο Ελληνικό Κράτος στάθηκε στα πόδια του και όταν βρήκε την κατάλληλη εσωτερική και διεθνή κατάσταση, επεχείρησε την εξάπλωσή του στις προαιώνιες κοιτίδες του. Η εποποιία των Βαλκανικών Πολέμων, του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Μικρασιατικής Εκστρατείας έδωξαν τη σκλαβιά από μεγάλες περιοχές του Ελληνισμού, αλλά, όπως ήταν επόμενο, στοίχισαν τη ζωή χιλιάδων μαχητών, που κάλυψαν με τα κορμιά τους τα απελευθερωμένα χώματα. Όλες οι πόλεις και τα χωριά της Ελλάδας, ακόμη και τα πιο μικρά λόγω της γενικής επιστράτευσης του λαού, μέτρησαν τότε τη συνεισφορά τους σε αίμα για το μέγα κατόρθωμα. Για να τιμηθούν τα θύματα αυτών των αγώνων, άρχισε τότε η ανέγερση Ηρώων σε κάθε πόλη και σε κάθε χωριό, που συνεχίστηκε με μεγαλύτερη ένταση κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ο πόλεμος στα Αλβανικά βουνά κατά των Ιταλών επιδρομέων, η Ναζιστική επίθεση και η Κατοχή της χώρας μας, που ακολούθησαν, καθώς και η αιματηρή αντίσταση του λαού μας στους καταχτητές απαίτησαν τη θυσία στρατιωτών Ελλήνων που πρόσφεραν τα πάντα για την τιμή της Ελλάδας και την αξιοπρέπεια του Ανθρώπου. Όταν ήλθε η λευτεριά, οι νέοι ήρωες απαθανάτιστηκαν με τη χάραξη των ονομάτων τους στα παλαιά Ηρώα ή με την ανέγερση νέων, όπου δεν υπήρχαν. Σήμερα η πρακτική αυτή έχει γενικευθεί και όπου γεννιέται μια Κοινότητα, αποκτά σύντομα το Ηρώο της, παρόλο που δεν έχει «πεσόντας εν πολέμω». Η πράξη είναι ορθή και δίκαιη. Οι ήρωες, γνωστοί και άγνωστοι, ανήκουν σε όλο το έθνος και πρέπει να τιμώνται από όλο το έθνος.

Τα Ηρώα στα Μεσόγεια και τη Λαυρεωτική άρχισαν να ανεγείρονται αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, πρώτα στα μεγαλύτερα οικιστικά κέντρα, με τον καιρό όμως κάθε Δήμος και κάθε Κοινότητα, ακόμη και η πιο νέα, απέκτησε το δικό της. Τα μνημεία αυτά είναι, νομίζω, αξιόλογα όχι μόνο για τη διδακτική ποικιλία τους, αλλά και επειδή υπάρχουν μεταξύ τους ενυπόγραφα έργα διακεκριμένων γλυπτών, που αντικατοπτρίζουν τόσο τις καλλιτεχνικές τάσεις του δημιουργού τους όσο και τα ιδεώδη γενικότερα της εποχής που τα δημιούργησε. Ορισμένα υποδηλώνουν επίσης την ιδιομορφία του τόπου τους, ας τα δούμε λοιπόν ένα-ένα, με χρονολογική σειρά. Λόγω του δεδομένου χρόνου των ανακοινώσεων της Β΄ Συνάντησης, η εδώ παρουσίασή τους θα περιοριστεί μόνο στη γενική περιγραφή και στη στοιχειώδη ερμηνεία τους από άποψη μορφολογική, εικονογραφική και ιστορική.

Το πρώτο Ηρώο της περιοχής ανηγέρθει στο ΛΑΥΡΕΙΟ το 1914. Η κωμόπολη των μεταλλείων, παρά το ότι είχε ήδη εισέλθει τότε στην παρακμή, ήταν ακόμη το μεγαλύτερο βιομηχανικό και αστικό κέντρο της Αττικής μετά την Αθήνα και τον Πειραιά, εύλογα λοιπόν στολίστηκε πρώτη με μνημείο πεσόντων, που στήθηκε στη μεγαλύτερη πλατεία της. Το Λαύρειο,

ως νέα πόλη, χτίστηκε εξ αρχής με άριστο πολεοδομικό σχέδιο² και διέθετε αρκετές πλατείες.

Το Ηρώο, που είναι από λευκό μάρμαρο, έχει τη μορφή οβελίσκου με χαμηλή βάση και στέκεται πάνω σε σχετικά υψηλό βάθρο με αετωματική επίστεψη (Εικ. 1). Στην κύρια όψη (Εικ. 2) υπάρχει πάνω-πάνω η ανάγλυφη προτομή κατά κρόταφο του Γεωργίου του Α' μέσα σ' ένα στεφάνι από φύλλα δάφνης, που επιστέφεται με το στέμμα. Χαμηλότερα δυό κλαδιά χιαστί και πιό κάτω η επιγραφή ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α' Ο ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ. Ο Γεώργιος συναριθμείται μεταξύ των πεσόντων των Βαλκανικών Πολέμων, επειδή δολοφονήθηκε τον Μάρτιο του 1913 στην απελευθερωμένη Θεσσαλονίκη.³ Πιό κάτω αναγράφεται ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΓΕΝΝΑΙΟΥΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΠΡΟΜΑΧΟΥΣ Ο ΔΗΜΟΣ ΕΥΓΝΩΜΟΝΩΝ και αμέσως μετά ακολουθούν τα ονόματα των πεσόντων. Κατάλογοι πεσόντων σε μεταγενέστερους πολέμους καλύπτουν επίσης τις άλλες πλευρές του οβελίσκου, αλλά και του βάθρου. Στη βάση του οβελίσκου, τέλος, η επιγραφή ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΟΥ Κ. ΛΕΒΙΔΟΥ.

Η κύρια όψη του βάθρου διακοσμείται πλούσια (Εικ. 3). Στη μέση της αετωματικής επίστεψης προβάλλουν ανάγλυφα ένα καμίνι για την τήξη του μεταλλεύματος και δίπλα του μια πανύψηλη καπνοδόχος, που βγάζει άφθονο καπνό (Εικ. 4). Είναι το έμβλημα της πόλης των μεταλλωρύχων, όπως περιγράφεται στο Βασιλικό Διάταγμα του 1891 για τη μετονομασία του Δήμου, αυτό που υπήρχε και στη σφραγίδα του.⁴ Το έμβλημα περιβάλλεται από ανάγλυφη κυκλική και πλατειά ταινία, πάνω στην οποία έχει χαραχθεί η επιγραφή ΔΗΜΟΣ ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ. Στο σώμα του βάθρου μια πυκνή σύνθεση στρατιωτικού και δοξαστικού χαρακτήρα. Πάνω σε φόντο από διάσπαρτα κλαδιά δάφνης εικονίζονται τοποθετημένα αρμονικά διάφορα πολεμικά αντικείμενα: Δύο αντιθετικά ντουφέκια με ξιφολόγχες, ένα ξίφος, άλλες μεμονωμένες ξιφολόγχες, μιά σέλλα αλόγου, που υπαινίσσεται το Ιππικό, μια μπαρουτοθήκη, ένα τσεκούρι, μια σάλπιγγα και ένα τύμπανο. Στη μέση της σύνθεσης και σε επίπεδο πλησιέστερο προς τον θεατή, δυό ελληνικές σημαίες με τα κοντάρια τους χιαστί και ανάμεσά τους ένας όρθιος πυρσός αναμμένος, που συμβολίζει την άσβηστη μνήμη. Πάνω στον πυρσό και τα κοντάρια μιά *tabula ansata* (κατά τα αρχαία πρότυπα), δηλ. μια οριζόντια μακρόστενη πινακίδα με λαβές, που ανακράζει ΤΙΜΗ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΗΡΩΑΣ 1912-1913. Σύμφωνα με την επιγραφή στο υπόβαθρο, το Ηρώο φιλοτεχνήθηκε το 1914 στα Εργοστάσια των Αδελφών Κοτζαμάνη.⁵ Πρόκειται για τους γνωστούς επιχειρηματίες μεγάλων μαρμαρογλυφείων της Αθήνας, στα οποία εργάζονταν πολλοί γλύπτες, ιδίως νέοι. Ωραιότατα μνημεία, κυρίως επιτύμβια, με την ίδια «υπογραφή» συναντά κανείς σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, τα πιο πολλά στο «Πρώτο Νεκροταφείο Αθηνών».⁶

Το Ηρώο του Λαυρείου είναι το μόνο της περιοχής που φέρει έμβλημα-

μα πόλης, αλλά έχει και μιαν άλλη ιδιαιτερότητα. Στα Ηρώα απαθανατίζονται κατά κανόνα οι πεσόντες αξιωματικοί και στρατιώτες, εδώ όμως απαθανατίζονται επίσης και πολίτες που έχασαν τη ζωή τους κατά τις πολεμικές περιόδους. Στη μια πλευρά του βάρθρου έχει χαραχθεί κατάλογος ονομάτων με τον τίτλο ΦΟΝΕΥΘΕΝΤΕΣ ΥΠΟ ΤΩΝ ΧΙΤΛΕΡΟΦΑΣΙΣΤΩΝ ΣΤΟ ΚΟΥΡΝΟΒΟ ΤΟ 1943. Είναι οι Λαυρειώτες πατριώτες, που εκτελέστηκαν ως όμηροι των Γερμανών στο ομώνυμο Θεσσαλικό στρατόπεδο συγκέντρωσης. Στην άλλη πλευρά υπάρχει άλλος κατάλογος ονομάτων με τον τίτλο ΜΑΧΗ ΑΤΛΑΝΤΙΚΟΥ 1939-1943 ΕΜΠΟΡΙΚΟΝ ΝΑΥΤΙΚΟΝ. Εδώ έχουμε πνιγμένους ναυτικούς, κατοίκους του Λαυρείου, μέλη πληρωμάτων ελληνικών εμπορικών πλοίων, που βυθίστηκαν στον ωκεανό από τα γερμανικά υποβρύχια.

Το 1917 δημιουργήθηκε το Ηρώο του ΚΟΡΩΠΙΟΥ και τοποθετήθηκε δίπλα στην εκκλησία της Ανάληψης (*Εικ. 5*). Είναι ένας μαρμαρίνος οβελίσκος, στημένος σε ιδιαίτερο κυβικό βάρθρο. Στην κορυφή του υπάρχει μια σφαίρα, πάνω στην οποία πατάει ένας αετός κοιτώντας ψηλά με μισανοιγμένα τα φτερά, έτοιμος να πετάξει. Ο βασιλιάς των πτηνών συμβολίζει τη δύναμη, και η στάση του το ξεκίνημα της Ελλάδας για την απελευθέρωση των σκλαβωμένων παιδιών της. Από την κορυφή της σφαίρας πέφτει προς τα κάτω ένα βαρύ ύφασμα καλύπτοντας τη δεξιά πλευρά του οβελίσκου καθώς και την άκρη της κύριας όψης του, όπου σκεπάζει ένα ανάγλυφο κλαδί φοίνικα, απ' το οποίο διακρίνεται μόνο το άνω και το κάτω άκρο του. Στο άνω μέρος της πρόσοψης η ανάθεση ΤΟ ΚΟΡΩΠΙ ΤΟΙΣ ΠΕΣΟΥΣΙ 1912-1913 ΕΥΓΝΩΜΟΣΥΝΗΣ ΕΝΕΚΕΝ 1917. Ακολουθούν κατάλογοι πεσόντων, που απλώνονται και στις άλλες πλευρές. Στην αριστερή πλευρά έχει χαραχθεί επίσης η γνωστή ρήση ΝΑ ΚΑΜΩΜΕΝ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΕΒΑΣΤΗΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΦΙΛΟΥΣ ΚΑΙ ΤΡΟΜΕΡΑΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΕΧΘΡΟΥΣ με την υπογραφή ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β', ενώ στην πίσω το επίγραμμα του Σιμωνίδη ΤΩΝ ΕΝ ΠΟΛΕΜΩ ΘΑΝΟΝΤΩΝ ΕΥΚΛΕΗΣ ΜΕΝ Η ΤΥΧΗ ΚΑΛΟΣ Δ' Ο ΠΟΤΜΟΣ ΒΩΜΟΣ Δ' Ο ΤΑΦΟΣ ΕΝΤΑΦΙΟΝ ΔΕ ΤΟΙΟΥΤΟΝ ΟΥΤ' ΕΥΡΩΣ ΟΥΔ' Ο ΠΑΝΔΑΜΑΤΩΡ ΑΜΑΥΡΩΣΣΕΙ ΧΡΟΝΟΣ.

Το βάρθρο του οβελίσκου κοσμεύεται με ανάγλυφες παραστάσεις. Στην πρόσοψή του (*Εικ. 6*) εικονίζεται έφοδος των Ελλήνων σε κάποιο ύψωμα. Πάνω στα βράχια ένας όρθιος αξιωματικός κραδαίνει το σπαθί, δείχνοντας μ' αυτό την κατεύθυνση της επίθεσης, και πίσω του γενναίοι εύζωνοι τυφεκιοφόροι ορμούν προς την κορυφή. Ένας απ' αυτούς κρατάει ψηλά τη σημαία που ανεμίζει. Στο βάθος επιτίθενται επίσης στρατιώτες του τακτικού στρατού, ο σαλπικτής σαλπίζει την έφοδο. Κάτω αριστερά ένα σπασμένο κανόνι δηλώνει την προηγούμενη υποχώρηση του εχθρού και δίπλα του ένα λουλούδι, που ξεφυτρώνει από το βράχο, τονίζει με την ειρηνική του αντίθεση την αγριότητα του πολέμου. Η όλη σκηνή έχει ζωντάνια, αλλά είναι, από την άποψη του σχεδίου, κάπως σχηματική και επηρεασμένη από τις λαϊκές

ηρωϊκές λιθογραφίες της εποχής, τις εμπνευσμένες από τα κατορθώματα των Βαλκανικών Πολέμων.⁷ Στις πλαϊνές πλευρές του βάθρου υπάρχει από ένα ανάγλυφο κανόνι και στην πίσω δυο ξιφολόγχες χιαστί. Το Ηρώο είναι έργο του αυτοδίδαχτου γλύπτη Επαμεινώνδα Μαυρουδή,⁸ που ήταν αρχιμάστορας στα γνωστά μαρμαρογλυφεία των Αδελφών Κοτζαμάνη. Η «υπογραφή» του είναι χαραγμένη κάτω από την ανάγλυφη παράσταση του βάθρου του οβελίσκου.

Έργο του ίδιου γλύπτη, φιλοτεχνημένο το 1918 είναι και το Ηρώο της ΠΑΙΑΝΙΑΣ (*Εικ. 7*), που έχει επίσης τη μορφή οβελίσκου και βαίνει σε βάθρο με ανάγλυφες παραστάσεις. Είναι τοποθετημένο δίπλα στην εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής, όπου ανοίγεται μικρή πλατεία. Στην κύρια όψη του οβελίσκου κυριαρχεί μια ανάγλυφη φτερωτή Δόξα, ανυπόδητη, με λυτά μαλλιά και με αραχνοϋφαντο ένδυμα, που ανεμίζουν. Με το αριστερό της χέρι κρατάει «παρά πόδα» ένα βαρύ σπαθί και με το δεξί φέρνει προς αυτό ένα κλαδί δάφνης. Πάνω απ' το κεφάλι της, με μεγάλα ανάγλυφα γράμματα, ο στίχος του Ομήρου⁹ ΕΙΣ ΟΙΩΝΟΣ ΑΡΙΣΤΟΣ ΑΜΥΝΕΣΘΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΤΡΗΣ και κάτω δεξιά η «υπογραφή» του γλύπτη και η χρονολογία της λάξευσης. Στις άλλες πλευρές του οβελίσκου (*Εικ. 8*) υπάρχει άνω ένα ανάγλυφο κανόνι ή δυο ξιφολόγχες χιαστί και αμέσως χαμηλότερα μια ωραία γιρλάντα με φύλλα δάφνης και κορδέλλες. Πιο κάτω η επιγραφή ΠΕΣΣΟΝΤΕΣ ΕΝ ΠΟΛΕΜΩ με την χρονολογία και ο κατάλογος των ονομάτων.

Στην πρόσοψη του βάθρου (*Εικ. 9*) εικονίζεται έφοδος Ελλήνων στρατιωτών με τον αξιωματικό και τους ευζώνους, μια παραλλαγή δηλ. της σκηνής στο αντίστοιχο μέρος του Ηρώου του Κορωπίου (*Εικ. 6*). Κάτω η χρονολογία 1913. Στη δεξιά πλευρά του βάθρου (*Εικ. 10*) ένας εύζωνος σαλπικτής ακολουθούμενος από άλλον με «εφ' όπλου λόγχην» εφορμούν ακάθεκτοι κινούμενοι σε βραχώδες έδαφος. Κάτω η χρονολογία 1912. Στην πίσω πλευρά (*Εικ. 11*) ένας Έλληνας στρατιώτης έχει ανατρέψει ένα Βούλγαρο, όπως φαίνεται από τη στολή του, και τον καρφώνει με την ξιφολόγχη. Πίσω από το νικητή ένας άλλος συμπολεμιστής του καταδιώκει άλλον εχθρό, που φεύγει δρομαίος στο βάθος. Κάτω η χρονολογία 1918. Στην δεξιά, τέλος, πλευρά του βάθρου (*Εικ. 12*) ένας Έλληνας έχει πάλι ανατρέψει ένα Βούλγαρο στρατιώτη, που προσπαθεί να στηριχτεί στο όπλο του, και τον καρφώνει με την ξιφολόγχη. Το τοπίο είναι βραχώδες, δεξιά όμως υψώνεται ένα μεγάλο κτίριο, που θυμίζει σαράι, και στο βάθος μινιάρδες με την ημισέληνο. Αυτά βρίσκονται πίσω από τον Έλληνα και έτσι η αλληγορία είναι σαφής. Μετά την εκδίωξη των Τούρκων, που δηλώνεται με την θριαμβευτική παρουσία του σταυρού στον μεγάλο τρούλλο του Μουσουλμανικού οικοδομήματος, απωθούνται πλέον και οι Βούλγαροι από τα Ελληνικά εδάφη. Πιο κάτω η χρονολογία 1917.

Στο Ηρώο της Παιανίας ο Ε. Μαυρουδής προσπαθεί να «αφηγηθεί» την εξέλιξη του Μεγάλου Αγώνα της περιόδου 1912-1918 εικονογραφών-

τας τις κύριες φάσεις του, ήτοι τον πόλεμο εναντίον των Τούρκων και τον πόλεμο εναντίον των Βουλγάρων. Η διαδοχή των φάσεων ορίζεται από τις αναγραφόμενες χρονολογίες. Κύριο μέλημα της «αφήγησης» είναι η σύνδεση των Βαλκανικών Πολέμων με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η οποία αποκαλύπτεται απ' το ότι, για τους Έλληνες, και οι δυο είχαν τον ίδιο σκοπό και το ίδιο αποτέλεσμα, δηλ. την απελευθέρωση σκλαβωμένων ελληνικών περιοχών.

Το 1918 λαξεύθηκε επίσης το Ηρώο των ΣΠΑΤΩΝ και τοποθετήθηκε στη μικρή πλατεία μπροστά στην εκκλησία της Παναγίας (Εικ. 13). Είναι ένας μαρμάρινος υψηλός πεσσός με περίτεχνη ιωνική βάση, που βαίνει σε κυβικό βάθρο. Ο πεσσός, με διαδοχικές αποτμήσεις των γωνιών της κορυφής του, κορυφώνεται εν τέλει σε μια μικρή καλυκόμορφη βάση, που φέρει μια σφαίρα (Εικ. 14). Πάνω σ' αυτήν, όπως και στο Ηρώο του Κορωπίου, ένας αετός, μισανοίγοντας τα φτερά, ετοιμάζεται να πετάξει. Στο άνω μέρος της πρόσοψης υπάρχει μια παραλλαγή ιωνικού κυματίου με ανάγλυφα και εγχάραχτα κοσμήματα, που συνεχίζεται και στις άλλες πλευρές, και πάνω σ' αυτό ένα tondo με την προτομή κατά κρόταφο του Γεωργίου του Α΄. Το tondo, απ' το οποίο κρέμεται μια ταινία δεμένη σε φιόγκο, στολίζεται με πλοχμό δάφνης και επιστέφεται με το στέμμα. Η θεματογραφική συγγένεια με το αντίστοιχο τμήμα του Ηρώου του Λαυρείου (Εικ. 2) είναι φανερή. Αμέσως χαμηλότερα έχει χαραχθεί η επιγραφή ΤΙΜΗ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΠΕΣΟΝΤΑΣ 1912-1913 με ένα σταυρό ανάμεσα στις χρονολογίες, και ακολούθως ο κατάλογος των ονομάτων. Όμοιοι κατάλογοι πεσόντων σε μεταγενεστέρους πολέμους καλύπτουν και τις άλλες πλευρές του πεσσού καθώς και μια πρόσθετη επικλινή μαρμάρινη πλάκα μπροστά στο μνημείο.

Προσκολλημένη στην πρόσοψη του βάθρου (Εικ. 15) υπάρχει μιά μαρμάρινη στήλη, λίγο ψηλότερη απ' αυτό, με γωνιώδη την άνω ακμή της και με διαπλατύσεις άνω και κάτω. Σ' αυτήν μια φτερωτή ανυπόδητη Δόξα ακροβαδίζει ανάερη σε βραχώδες έδαφος, πάνω στο οποίο διάσπαρτοι στημένοι σταυροί, στο βάθος δεξιά, δηλώνουν τους τάφους των ηρώων. Φοράει αραχνοϋφαντο χιτώνα που κολλάει, καθώς φυσάει ο άνεμος, στο λυγερό κορμί και αφήνει να φανεί όλη η πλαστικότητα των γραμμών του. Σαφέστατα η Δόξα είναι εμπνευσμένη από ανάλογες μορφές της αρχαίας αττικής γλυπτικής, π.χ. τις Νίκες. Με το δεξί της χέρι κρατάει έναν δαυλό ανεστραμμένο, που μόλις έχει σβήσει και καπνίζει, σύμβολο της ζωής που έσβησε, ενώ με το άλλο ένα κλαδί δάφνης, για να το αποθέσει πάνω στους τάφους. Κάτω αριστερά διαγράφεται στον αχνό ορίζοντα ένα μεγάλο κτίριο με μιναρέδες δίπλα του, που ελκύει το βλέμμα της Δόξας. Ανάμεσα τους απλώνεται η γαλήνια θάλασσα με ανεπαίσθητο κυματισμό. Ασφαλώς πρόκειται για υπαινιγμό του Βόσπορου και της Πόλης και της Αγιά-Σοφιάς, που συμβολίζουν ξεκάθαρα τη Μεγάλη Ιδέα, το τότε όνειρο του έθνους.

Το ανάγλυφο αυτό (*Εικ. 16*) αναμφισβήτητα είναι έργο ενός ικανότατου καλλιτέχνη. Το μαρτυρούν η ποικιλία της σύνθεσης, το ανάλαφρο της Δόξας, που μοιάζει σαν να μην έχει βάρος, η βαθύτατη προοπτική, που δεν αποτολμάται συχνά στην γλυπτική, καθώς και η «κρυφή» κίνηση με τη Δόξα που βαδίζει, με τα φτερά της που ανοίγονται, με τους καπνούς του πυρσού που ανεβαίνουν ψηλά, με το ένδυμα και τα μαλλιά που ανεμίζουν. Ο καλλιτέχνης είναι επηρεασμένος από την αρχαία γλυπτική των κλασικών χρόνων (τα ρεύματα άλλωστε του Νεοκλασικισμού στην Ελλάδα, τότε, ήταν ακόμη ζωηρά), ταυτόχρονα όμως δοκιμάζει δικές του αναζητήσεις. Το γλυπτό μοιάζει με πίνακα ζωγραφικής και ο δημιουργός του είναι ένας γλύπτης που «ζωγραφίζει» με τη σμίλη. Στο Ηρώο των Σπάτων έχουμε χωρίς αμφιβολία δυό καλλιτέχνες. Ο ένας, που έχει λαξέψει τον πεσσό, ακολουθεί το ψυχρό και διακοσμητικό στυλ του μπαρόκ, ενώ ο άλλος, ο ποιητής της στήλης, θητεύει στον κλασικισμό, δίνει στο έργο του πνοή και διακρίνεται για την υψηλή ποιότητα τόσο της σχεδίασης όσο και της εκτέλεσης του έργου του. Η εργασία δύο καλλιτεχνών στο ίδιο μνημείο δεν είναι παράδοση. Τη συναντάμε και σε άλλες περιπτώσεις και σε διάφορες εποχές, στη δεξιά άλλωστε πλευρά του βάρθρου αναγράφεται ότι το Ηρώο προέρχεται από τα Εργαστήρια των Αδελφών Κοτζαμάνη, όπου, όπως είδαμε, εργάζονταν πολλοί γλύπτες. Οι ομοιότητες ορισμένων λεπτομερειών του με τα Ηρώα του Λαυρείου και του Κορωπίου, που σημειώσαμε, οφείλονται ασφαλώς στο ότι και τα τρία έργα προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο. Η στήλη με την Δόξα είναι δυστυχώς ανυπόγραφη. Κατά πάσα πιθανότητα προέρχεται κι αυτή απ' τα Εργαστήρια Κοτζαμάνη, εκείνος όμως που τη λάξευσε, είχε, νομίζω, κάθε δικαίωμα να θέσει στο έργο του τη γεμάτη αυτογνωσία ταπεινή υπογραφή ενός αρχαίου Αθηναίου συναδέλφου του «...εξεποίησ' ουκ αδαής».¹⁰

Ερχόμαστε στο ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟ. Το Ηρώο βρίσκεται σήμερα απέναντι από την εκκλησία του Αγ. Ιωάννη, αλλά αυτή δεν είναι η αρχική του θέση. Είναι μιά πλατειά και υψηλή μαρμαρίνη στήλη, που βαίνει σε πλατύτερο βάρθρο και καταλήγει άνω σε δισκοειδή επίστεψη, διακοσμημένη με το στέμμα σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο (*Εικ. 17*). Από το σώμα της στήλης αναδύεται σε υψηλό ανάγλυφο ένας ισομεγέθης σταυρός με πολύ πλατειές κεραίες και απ' αυτόν μια γυναικεία μορφή, που πατάει σε μικρό βάρθρο. Είναι σοβαρή και μεγαλόπρεπη, ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, που κολπώνονται και πτυχώνονται πλούσια. Το κεφάλι της στολίζεται με διάδημα από τείχη αρχαίας πόλης, ενώ η κόμη καλύπτεται από αραχνούφαντο πέπλο, που ανεμίζεται με ποικιλία πτυχώσεων προς τα πίσω. Η μορφή εικονίζεται σε στιγμή ολοκλήρωσης της εκτέλεσης ενός καθήκοντος και μιας πράξης δικαιοσύνης. Το πρόσωπο είναι γαλήνιο, δεν ταράζεται από έχθρα προς τον νικημένο, δεν αγάλλεται από τη νίκη, αλλά καθρεφτίζει μόνο την ηρεμία της ψυχής, αυτή που γεννιέται όταν αποκαθίστανται ο νό-

μος και η φυσική τάξη των πραγμάτων. Διάχυτη είναι επίσης και η περισκεψη για το έργο που απομένει να γίνει. Η επιβλητική νεαρή γυναίκα μόλις έχει βάλει το βαρύ σπαθί στη θήκη του κρατώντας τη με το αριστερό χέρι και σπρώχνοντας μαλακά τη λαβή του με το δεξί. Το σπαθί δηλώνει το μέσο με το οποίο αποδόθηκε η δικαιοσύνη, δηλ. τον πόλεμο. Η μύτη της θήκης στηρίζεται σ' ένα σπασμένο δωρικό κιονόκρανο, που βρίσκεται μισοχωμένο στο χώμα δίπλα στα πόδια της. Χωρίς αμφιβολία εδώ έχουμε μια εύγλωττη αλληγορία της Ελλάδας, της θριαμβεύτριας των Βαλκανικών Πολέμων, που έχει μόλις περατώσει την αποστολή της, δηλ. την απελευθέρωση των σκλαβωμένων παιδιών της. Ο τραγικός επιλογος της Μικρασιατικής καταστροφής δεν έχει ακόμη γραφτεί (*Εικ. 18*).

Το έργο αυτό ως προς τα μορφολογικά του στοιχεία χαρακτηρίζεται από έντονο κλασικισμό, ο οποίος όμως δεν είναι απλός μιμητισμός, αλλά εκφραστής ενός υψηλού ιδεαλισμού. Η σύγχρονη Ελλάδα, που δηλώνεται με τον σταυρό και με το βασιλικό στέμα στην επίστεψη της στήλης, συνδέεται στενά με το αρχαίο κλέος της, που το θυμίζουν η ενδυμασία της και το δωρικό κιονόκρανο, και παρουσιάζεται ως συνεχιστής μιας ιστορίας που άρχισε πριν από χιλιάδες χρόνια. Οι γλυπτικές αρετές του εξάλλου δεν είναι λίγες. Τα τρία επάλληλα επίπεδα, ήτοι της στήλης, του σταυρού και της Ελλάδας, προσφέρουν προοπτικό βάθος στην παράσταση, ενώ η φαινομενική ακινησία της μορφής, που της χαρίζει σχεδόν θεική υπόσταση, σπάει από το ανέμισμα του πέπλου και από τη μαλακή ώθηση του σπαθιού. Τα μέλη της σύνθεσης έχουν το καθένα σαφή διατύπωση, αυθύπαρκτη παρουσία, αλλά και στενή αλληλεξάρτηση, ενώ το σύνολο διακρίνεται από την αρμονία του και την ομορφιά των λεπτομερειών του.

Στο πίσω μέρος της στήλης (*Εικ. 19*), πλάι σ' ένα ραδινό κλαδί δάφνης, που δοξάζει, υπάρχει ο κατάλογος των πεσόντων σε διάφορους πολέμους, ενώ στην πρόσοψη του βάθρου έχει χαραχτεί η ζεστή απλή ανάθεση **ΤΟ ΧΩΡΙΟ ΣΤΑ ΠΑΛΛΗΚΑΡΙΑ ΤΟΥ**. Λίγο πιο κάτω, δεξιά, η υπογραφή του έξοχου γλύπτη της εποχής Γεωργίου Παπαγιάννη.¹¹ Το γλυπτό είναι χωρίς χρονολογία, ασφαλώς όμως εποιήθη πριν από το 1920, το έτος δηλ. κατά το οποίο απέθανε ο Παπαγιάννης.

Η ΚΕΡΑΤΕΑ κοσμήθηκε με Ηρώ το 1918. Το μαρμάρινο μνημείο σήμερα βρίσκεται στην «πλατεία του Σχολείου», αρχικά όμως είχε στηθεί στην κεντρική πλατεία, δίπλα στην εκκλησία του Αγ. Δημητρίου. Η άμεση γειτνίαση των Ηρώων με την κύρια εκκλησία είναι κανόνας στα Μεσόγεια και οφείλεται σε λόγους πολεοδομικούς. Τα σημερινά αστικά κέντρα της περιοχής, εκτός βέβαια από τις νέες Κοινότητες, είναι η εξέλιξη των οικισμών που γεννήθηκαν από την εγκατάσταση των Αλβανοφώνων πληθυσμών κατά τον 14ο αιώνα και μετά.¹² Λόγω των φοβερών συνθηκών της δουλειάς οι οικισμοί αυτοί, που ήταν αποκλειστικά γεωργοκτηνοτροφικοί, παρέμειναν ως το τέλος της Τουρκοκρατίας πολύ μικροί και με ελάχιστα

κτιστά σπίτια, σύμφωνα τουλάχιστον με τις περιγραφές των περιηγητών.¹³ Η αναγέννηση της Ελλάδας με την Επανάσταση του 1821 σήμανε την οικονομική ανάπτυξη και την αύξηση του πληθυσμού, με αποτέλεσμα οι μικροί οικισμοί να μεταβληθούν σύντομα σε χωριά, που αναπτύχθηκαν όμως γύρω από τον αρχικό τους πυρήνα. Το κύριο πολεοδομικό χαρακτηριστικό τους είναι μια κεντρική, σχετικά ακανόνιστη, πλατεία, όπου έχει ανεγερθεί η εκκλησία, καθώς και η τυχαία εξάπλωση του οικοδομικού ιστού γύρω απ' αυτήν. Ως τους Βαλκανικούς Πολέμους το κεντρικότερο μέρος αυτών των χωριών ήταν οι εν λόγω πρώτες πλατείες, ως εκ τούτου λοιπόν τα Ηρώα τοποθετήθηκαν σ' αυτές, δίπλα ή μπροστά στην εκκλησία. Στα επόμενα χρόνια, και μάλιστα τα μεταπολεμικά, τα χωριά εξελίσσονται ραγδαία και μεταβάλλονται σε κωμοπόλεις, επειδή η οικονομική ανάπτυξη είναι γενική. Αυτές δημιουργήθηκαν σταδιακά και χωρίς συγκεκριμένο σχέδιο, επειδή λοιπόν ασφυκτιούσαν πλέον μέσα στις πρωτογενείς μορφές τους, απόχτησαν τελικά νομοθετημένο πολεοδομικό σχέδιο, το οποίο, εκτός των άλλων, επέβαλε την επέκτασή τους σύμφωνα με τους σύγχρονους κανόνες. Κύριο στοιχείο της ομαλής πλέον επέκτασης ήταν η δημιουργία νέων κανονικών πλατειών, στις οποίες σιγά-σιγά σχηματίστηκαν νέα εμπορικά και κοινωνικά κέντρα της κωμόπολης και σ' αυτές ακριβώς τις πλατείες μεταφέρονται σε ορισμένες περιπτώσεις τα Ηρώα, είτε για να αναδειχθούν καλύτερα είτε για να ελευθερωθεί ο συνήθως μικρός χώρος της πρώτης πλατείας.

Το Ηρώο της Κερατέας, κατά τη γνώμη μου, είναι το πιο σύνθετο και το πιο εντυπωσιακό μνημείο του είδους στην περιοχή των Μεσογείων και της Λαυρεωτικής (*Εικ. 20*). Αποτελείται από έναν πεσσο που στέκεται σε υψηλό βάθρο και επιστέφεται με εξέχον κυμάτιο. Στην κορυφή του έχει τοποθετηθεί ένα υψηλό ολόγλυφο τριποδικό αγγείο, διακοσμημένο με ανάγλυφο μαϊάνδρο, μέσα απ' το οποίο ξεπηδάει η αέναη φλόγα, το σύμβολο της άσβηστης μνήμης για εκείνους που χάθηκαν. Στην κύρια όψη του πεσσού (*Εικ. 21*) και σε έξεργο ανάγλυφο μια γυναικεία φτερωτή μορφή, με λυτά μαλλιά και εξαίλωμένο πρόσωπο, υψώνει το αριστερό της χέρι προς τον ουρανό, εκεί όπου αναπαύονται οι ψυχές των ηρώων, προσφέροντας μέσα στην παλάμη της φύλλα δάφνης. Είναι ντυμένη μόνο με λεπτό ιμάτιο, το οποίο όμως, καθώς το κορμί τανύζεται προς τα πάνω, πέφτει προς τα κάτω αφήνοντάς το ημίγυμνο. Η ένταση της κίνησης ακολουθείται από την αποκάλυψη του κάλλους. Τα φτερά ανοίγουν ελαφρά και οι άκρες τους βγαίνουν έξω απ' τον κορμό του πεσσού, λες και θέλουν να βοηθήσουν την ανάταση της μορφής. Η εξαίσια γυναίκα με το δεξί της χέρι προσπαθεί να συγκρατήσει το ένδυμα στο ύψος των μηρών, εκείνο όμως έχει ήδη κολπωθεί γύρω από τους γοφούς και το κάτω μέρος του έχει σχηματίσει έναν πολύπτυχο σωρό ανάμεσα στα πόδια της. Είναι η Δόξα, αυτή που κέρδισαν όσοι έπεσαν για την πατρίδα. Πάνω απ' το υψωμένο χέρι, μέσα σε ανάγλυφο

κύκλο, δύο συμπλεκόμενα Κάππα σημαίνουν Κοινότης Κερατέας, ενώ αριστερά και δεξιά του κύκλου οι χρονολογίες 1912-1913. Στην πρόσοψη του βάρθρου η επιγραφή ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΕΝΔΟΞΩΣ ΠΕΣΣΟΝΤΑΣ 1912-1913 και ο κατάλογος των ονομάτων.

Στη δεξιά και την αριστερή πλευρά του βάρθρου εφάπτεται από ένας κάθετος πίνακας με ανάγλυφες παραστάσεις μέσα σε πλαίσιο από κυμάτιο. Αριστερά (Εικ. 22) εικονίζεται ο απαγχονισμός του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' από τους Τούρκους το 1821 για την κατατρομοκράτηση των επαναστατημένων ραγιαδών. Η εικόνα αυτή είναι σχεδόν πιστή γλυπτική αντιγραφή, με μικρές παραλλαγές, μιας γκραβούρας δημοσιευμένης στην «Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως» του Πουκεβίλ.¹⁴ Στη μέση δεσπόζει ο Πατριάρχης, που προσεύχεται γαλήνιος και ήδη με το πνεύμα του «...πέραν του κόσμου τούτου», ενώ σύρεται από τους δυνάστες του στην αγχόνη, που υψώνεται στα δεξιά. Η θηλεία κρέμεται ήδη και ο δήμιος τον αναμένει δίπλα στα σύνεργά του. Αριστερά διάφοροι Τούρκοι και κάτω, πεταμένα στο έδαφος, η Μήτρα, η Πατερίτσα και τα άμφια του ιεράρχη. Στην ίδια σκηνή παρατίθενται η βαρβαρότητα και το πνευματικό μεγαλείο της θυσίας.

Στο δεξιό πίνακα ορμητικοί εύζωνοι επιτίθενται σε μια Τούρκικη πόλη. Στη μέση ένας εύζωνος καρφώνει με την ξιφολόγχη έναν αντίπαλο, ενώ πίσω του καταφθάνουν άλλοι Έλληνες. Ανάμεσα στα πόδια του το κουφάρι ενός σκοτωμένου εχθρού. Δεξιά ο προμαχώνας του τείχους της πόλης και πάνω του ένα κανόνι. Πιο δίπλα ένας άλλος εχθρός φεύγει πανικόβλητος προς το εσωτερικό, όπου διακρίνονται στο βάθος κτίρια και τζαμιά με μιναρέδες. Η φυγή του υποδηλώνει τη νίκη των επιτιθέμενων. Η σκηνή είναι πολύβουη, θαρρείς πως ακούγονται η κλαγγή των όπλων, οι οιμωγές των νικημένων και οι θριαμβικές φωνές των νικητών.

Οι δυο πίνακες έχουν μεταξύ τους σχόπιμη θεματική αντίθεση, στενή αλληλεξάρτηση και ως σύνολο ένα βαθύτατο συμβολισμό. Από τη μία η σχεδόν αργή τελετουργία της εκτέλεσης, που παρατείνει το μαρτύριο. Από την άλλη οι έντονοι κινήσεις της επίθεσης και της φυγής. Ο Πατριάρχης δεν είναι μόνο ο θρησκευτικός, αλλά είναι ταυτόχρονα ο πνευματικός και ο πολιτικός εκπρόσωπος του δουλωμένου έθνους, το οποίο κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας δεν είχε άλλη «επίσημη» ηγεσία. Το κατόρθωμα δεξιά δεν δείχνει την άλωση μιας συγκεκριμένης πόλης, αλλά την απελευθέρωση των Τουρκοκρατούμενων Ελληνικών περιοχών. Τα δυο γεγονότα χρονικά απέχουν πολύ μεταξύ τους, σαφώς όμως η επίθεση των Ελλήνων είναι η απάντηση στον απαγχονισμό του Πατριάρχη και έτσι οι Βαλκανικοί Πόλεμοι παρουσιάζονται, όπως και είναι, η συνέχεια της Επανάστασης του 1821.

Η άνω επιφάνεια του κάθε πίνακα καλύπτεται από ένα βαρύ ύφασμα, πάνω στο οποίο απλώνεται, σε όλο το μήκος του, ένα κλαδί φοινικιάς. Το

άκρο του κάθε κλαδιού που βρίσκεται κοντά στον πεσσό, είναι περασμένο και στηρίζεται μέσα σ' ένα ολόγλυφο στεφάνι από φύλλα δάφνης, με αποτελεσμα το κάθε κλαδί να έχει ελαφρή ανωφερική κλίση από το άκρο του πίνακα προς το κέντρο. Τα στεφάνια έχουν κι αυτά μιά έντονη αντιθετική μεταξύ τους κλίση και κατέχουν περίπου τη θέση της νοητής διχοτόμου της ορθής γωνίας, που σχηματίζεται απ' την άνω επιφάνεια του πίνακα και από το βάθρο του πεσσού.

Το μνημείο, γενικά, παρουσιάζει μίαν αδιόρατη τάση προς τα Άνω, προς το Πάνθεο των ηρώων και τον κόσμο των ιδεών. Η βασική μορφή του αποτελείται από μίαν οριζόντια «γραμμή», που σχηματίζεται από τους πίνακες, και από μιά κάθετη (τον πεσσό), που ξεκινάει από τη μέση της προηγούμενης και κατευθύνεται προς τα ύψη. Όλα υπηρετούν και επιτείνουν την άνοδο από τα επίγεια προς τα επουράνια: Το ύψος του πεσσού, που επαυξάνεται με την τοποθέτηση του υψηλού τριποδικού αγγείου στην κορυφή του, το κάθετα ανασηκωμένο χέρι της Δόξας και το αντίστοιχο τάνυσμα του κορμιού της, η στροφή του προσώπου της προς το ζενίθ, ακόμη και το ένδυμά της, που πέφτει προς τα κάτω, για να κάνει με την καθοδική κίνησή του πιο αισθητή την αντίθετη κατεύθυνση. Το περίγραμμα της κύριας όψης του μνημείου διαγράφει αυτή τη γενική ανάταση ακόμη πιο παραστατικά: Από τα άκρα της άνω επιφάνειας των πινάκων ξεκινούν δυο νοητές γραμμές, που σχηματίζονται από τα κλαδιά της φοινικιάς και προχωρούν προς τη μέση της σύνθεσης. Στην αρχή είναι σχεδόν οριζόντιες, σταδιακά όμως ανέρχονται ομαλά και καθώς πλησιάζουν προς τις παρειές του πεσσού καμπυλώνονται προς τα άνω και συνεχίζονται από τα μισανοιγμένα φτερά της Δόξας προς το υψωμένο χέρι της, όπου ενώνονται σε μια γραμμή που οδηγεί, με την κορυφή του πεσσού και το τριποδικό αγγείο, κατακόρυφα προς το άπειρο. Αυτές οι νοητές καμπύλες, έτσι καθώς εγγράφονται μέσα στις ορθές γωνίες που ορίζονται από τον πεσσό και τους πίνακες, πλουτίζουν αισθητικά το έργο, επειδή απαλύνουν την αδρότητα που έχει το σχήμα ενός άξονα κάθετου προς το οριζόντιο επίπεδο.

Το θαυμάσιο Ηρώο της Κερατέας είναι δημιούργημα του κορυφαίου γλύπτη Γρηγορίου Ζευγώλη,¹⁵ του οποίου η «υπογραφή» βρίσκεται δίπλα στα πόδια της Δόξας. Τα κύρια χαρακτηριστικά της τέχνης του, ήτοι η δραματική ένταση, το πάθος των μορφών, ο ιδεαλισμός και οι γλυπτικές επινοήσεις διακατέχουν και εδώ την όλη σύνθεση.

Το Ηρώο του ΚΟΥΒΑΡΑ βρίσκεται στο προαύλιο της εκκλησίας και είναι το ταπεινότερο όλων, το χωριό αυτό άλλωστε ήταν προπολεμικά το μικρότερο οικιστικό κέντρο της Ν. Αττικής. Το μνημείο έχει τη μορφή κτιστής αετωματικής στήλης πάνω σε κτιστό επίσης βάθρο (*Εικ. 23*). Στο αέτωμα της στήλης έχει επικολληθεί το χάλκινο ομοίωμα βωμού και στο σώμα της μια μαρμάρινη πλάκα με την επιγραφή ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΚΟΥΒΑΡΑ. ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΗ ΠΛΑΞ ΤΩΝ ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΔΙΑ ΤΩΝ ΜΑ-

ΧΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΒΙΩΣΑΝΤΩΝ ΕΙΣ ΤΑΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΟΜΕΝΩΝ ΕΚ ΚΟΥΒΑΡΑ 1928. Ακολουθεί ο κατάλογος των ονομάτων. Στο βάθρο της στήλης έχει επικολληθεί επίσης ένα χάλκινο δάφνινο στεφάνι.

Το Ηρώο της ΑΝΑΒΥΣΣΟΥ (Εικ. 24) κατασκευάστηκε γύρω στο 1948 και τοποθετήθηκε στη δυτική πλευρά της πλατείας Βασιλέως Παύλου, μετά από καιρό όμως μεταφέρθηκε στην απέναντι πλευρά της, για να γειτονεύει προφανώς με την εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων, που χτίστηκε το 1972. Το μνημείο είναι ένας μαρμάρινος πεσσός, που βαίνει σε σχετικά υψηλό ορθογώνιο βάθρο, και έχει στην κορυφή του, πάνω σε ιδιαίτερη μικρή βάση, μιά μαρμάρινη υδρία, μέσα στην οποία καίει η αέναη φλόγα. Στην κύρια όψη του πεσσού υπάρχει άνω ένα ανοιχτό χάλκινο στεφάνι, που σχηματίζεται από δύο καμπύλα ανάγλυφα κλαδιά δάφνης δεμένα στην αρχή τους με κορδέλλα, και αμέσως χαμηλότερα μιά μεγάλη πλάκα χάλκινη. Η πλάκα φέρει στο άνω μέρος της ένα άλλο ανάγλυφο στεφάνι, παρόμοιο με το προηγούμενο, και λίγο πιο κάτω την εγχάρατη επιγραφή Σ' ΑΥΤΟΥΣ ΠΟΥ ΠΕΣΑΝΕ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΥΤΕΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ 1940-41. Ακολουθούν τα ονόματα των πεσσόντων.

Η κύρια όψη του βάρου διακοσμείται με ένα ανάγλυφο κλαδί φοινικιάς, τοποθετημένο διαγώνια, η θέση όμως και η μορφή του δείχνουν ότι για την κατασκευή του βάρου χρησιμοποιήθηκε μάλλον μέρος ενός άλλου ανάλογου μνημείου. Κάτω δεξιά διακρίνεται μιά άλλη επιγραφή, επειδή όμως έχει σκόπιμα αποξυσθεί, δεν είναι δυνατό να αναγνωσθεί. Στη δεξιά πλευρά του βάρου έχει χαραχθεί το όνομα και η διεύθυνση του κατασκευαστή: ΠΑΝ. Κ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΙΩΤΗΣ ΕΠΟΙΕΙ ΧΑΡ. ΤΡΙΚΟΥΠΗ 178. Πρόκειται ασφαλώς για τη γνωστή οδό της Αθήνας, όπου υπήρχαν παλαιότερα διάφορα μαρμαρογλυφεία.

Το Ηρώο της Αναβύσσου ανακαινίστηκε πρόσφατα και απόχτησε ευρύ υπόβαθρο με τρεις βαθμίδες. Τότε προσηλώθηκε και η χάλκινη πλάκα στην κύρια όψη του πεσσού, που είδαμε, σε αντικατάσταση μιάς άλλης μικρότερης, που υπήρχε στην ίδια θέση και έφερε την ίδια ανάθεση, αλλά στην «καθαρεύουσα». Αναμφισβήτητα οι εργασίες συντήρησης των μνημείων είναι κατά καιρούς απαραίτητες, οι ανακαινίσεις όμως που προκαλούν αλλοιώσεις, ακόμη και γλωσσικές, πρέπει να αποφεύγονται. Τα μνημεία κατοπτρίζουν πάντα την εποχή τους, γι' αυτό άλλωστε τα διατηρούμε, και δεν είναι δυνατό να προσαρμόζονται με τα πρότυπα των εκάστοτε ανακαινιστών.

Τα Ηρώα που είδαμε ως τώρα ανήκουν στη Νεοκλασική ροπή της Τέχνης και εκφράζουν ένα πνεύμα επικό, όπως αληθινά επική ήταν και η εποχή που τα δημιούργησε. Το ύψος τους, εκτός από εκείνο του Κουβαρά, κυμαίνεται μεταξύ 3 και 4 μ. Ένα άλλο πνεύμα, αντίθετα, εκφράζει το Ηρώο των ΚΑΛΥΒΙΩΝ, που λαξεύθηκε το 1947 (Εικ. 25). Είναι μια ανά-

γλυφη μαρμάρινη στήλη ύψους 1,15 και πλάτους 1,30 μ., που έχει στηθεί σ' ένα απλό και φαρδύ βάθρο από δύο βαθμίδες. Η παράσταση είναι η προσωποποίηση της Κοινότητας. Μια νεαρή χωρική με μαντήλι στο κεφάλι και με την καθημερινή της τοπική ενδυμασία έχει γονατίσει μπροστά στον εννοούμενο τάφο των παληκαριών και σκύβει ευλαβικά, για να αποθέσει πάνω του ένα κλαδί δάφνης κρατώντας το με τα δυο χέρια. Στο πρόσωπό της είναι διάχυτη η θλίψη και η ευγνωμοσύνη. Στην άνω δεξιά γωνία η επιγραφή Η ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΚΑΛΥΒΙΩΝ ΣΤΟΥΣ ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ.

Η παράσταση είναι λιτή, χωρίς διακοσμήσεις και αποπνέει πνευματικότητα και συγκίνηση. Είναι επίσης πολύ οικεία, επειδή θυμίζει τις γυναίκες του λαού μας, την ώρα που στολίζουν τους τάφους των δικών τους στα νεκροταφεία. Το έργο έχει αξιοσημείωτες αρετές. Η μορφή βρίσκεται μέσα σ' ένα ορθογώνιο χώρο, που πλαισιώνεται από ανάγλυφο χαμηλό κανόνα. Το σώμα της χωρικής και το δεξί της πόδι σχηματίζουν τον κύριο διαγώνιο άξονα της παράστασης, προς τον οποίο εναρμονίζονται ή αντιτίθενται, απαλά ή έντονα, όλοι οι άλλοι. Παράλληλος προς αυτόν είναι ο άξονας που σχηματίζει το κλαδί, ενώ τις εντονότερες αντιθέσεις τις τονίζουν η κάθετη κνήμη του γονατισμένου ποδιού και ο αριστερός βραχίονας, που υποδηλώνει την άλλη διαγώνιο. Αξιοπρόσεκτη και η μελωδία των ήρεμων πτυχώσεων του μαντηλιού και του κρασπέδου του φορέματος με τις παράλληλες ή αποκλίνουσες καμπύλες. Αντικειμενικά, αποτελούν δυο ξεχωριστές ομάδες, έτσι όμως καθώς οι άκρες του μαντηλιού πέφτουν προς τα κάτω, οι καμπύλες συνεχίζονται ουσιαστικά από εκείνες του φορέματος, με αποτέλεσμα όλες μαζί να σχηματίζουν έναν υψηλό κυματισμό, που απαλύνει την αδρότητα του κύριου διαγώνιου άξονα και γλυκαίνει την αυστηρότητα της παράστασης. Αυτό το γλαφυρό ανάγλυφο το οφείλουμε στη γλύπτρια κ. Ειρήνη Χαριάτη,¹⁶ της οποίας η «υπογραφή» βρίσκεται στη δεξιά στενή πλευρά του. Μπροστά στο ανάγλυφο μιά άλλη μαρμάρινη επικλινή πλάκα φέρει τα ονόματα των πεσόντων σε διάφορους πολέμους. Το Ηρώο των Καλυβίων αρχικά είχε τοποθετηθεί μπροστά στην εκκλησία, στην κεντρική πλατεία, πριν αρκετά χρόνια όμως μεταφέρθηκε εκεί που βρίσκεται σήμερα, σε μian άλλη δηλ. μικρότερη στα ανατολικά.

Τα υπόλοιπα Ηρώα της περιοχής είναι μεταγενέστερα και απλούστερα. Γύρω στο 1955 λαξεύθηκε το Ηρώο της ΡΑΦΗΝΑΣ (Εικ. 26) και στηθηκε μπροστά στην εκκλησία. Είναι μια προτομή του εθνομάρτυρα επισκόπου Σμύρνης Χρυσοστόμου,¹⁷ που καταχρεουργήθηκε από τους Τούρκους κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή στις 27 Αυγούστου του 1922. Στο υψηλό βάθρο η επιγραφή ΤΩ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΙ ΣΜΥΡΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΩ Η ΓΕΝΕΤΕΙΡΑ ΤΡΙΓΛΙΑ ΕΥΓΝΩΜΟΝΟΥΣΑ. Η Ραφήνα κατοικήθηκε από Μικρασιάτες πρόσφυγες καταγόμενους από την Τρίγλια, όπου γεννήθηκε ο αείδημος ιεράρχης, κι αυτοί ανασταίνοντας την πατρίδα τους σε άλλη γη τιμούν το μέγα τέκνο της. Είναι χαρακτηριστικό ότι εδώ δεν

μιλάει η Ραφήνα, αλλά η πολιτεία της Μικράς Ασίας, η Τρίγλια. Ο γλύπτης άγνωστος.

Το Ηρώο της ΠΑΛΑΙΑΣ ΦΩΚΙΑΙΑΣ ΑΝΑΒΥΣΣΟΥ ανήκει στο 1976. Πάνω σ' ένα βαθμιδωτό βάθρο από γκρίζο μάρμαρο έχει στηθεί μια υψηλή μαρμάρινη στήλη, στην οποία έχει προσηλωθεί ένα έκτυπο χάλκινο ανάγλυφο (Εικ. 27). Εικονίζει μια νέα γυναίκα, περήφανη και περίκαλλη, με αρχαιοπρεπή ενδυμασία, δηλ. την Ελλάδα, που κρατάει με το δεξί της χέρι το ξίφος και με το αριστερό τη σημαία. Χαμηλότερα η επιγραφή ΤΟΙΣ ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΠΕΣΟΥΣΙ. Εργασία καλή στο είδος της, σχηματική όμως και ψυχρή. Στο πίσω μέρος της στήλης φαίνεται πως είχαν προσηλωθεί χάλκινα κλαδιά δάφνης, απ' τα οποία σώζονται σήμερα ελάχιστα φύλλα. Ο καλλιτέχνης άγνωστος.

Το Ηρώο της ΛΟΥΤΣΑΣ είναι έργο του αρχιτέκτονα Χρήστου Πλατώνη¹⁸ και κατασκευάστηκε το 1978 δίπλα στην εκκλησία της Αγ. Μαρίας (Εικ. 28). Είναι σύνθεση μιας ολόκληρης και δύο κόλουρων πυραμίδων από μπετόν, απ' τις οποίες η μιά είναι χαμηλότερη απ' την άλλη. Η πιό χαμηλή έχει επενδυθεί με μπεζ μαρμαρόπλακες. Η βάση όλων είναι τετραγωνική. Στην κορυφή της ολόκληρης υπάρχει ένα χάλκινο αγγείο με φλόγες, η άσβηστη μνήμη, και στην πρόσοψή της, προσηλωμένη στη μέση περίπου του ύψους της, μια χάλκινη πινακίδα με τη γνωστή ρήση του Θουκυδίδη ΑΝΔΡΩΝ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΠΑΣΑ ΓΗ ΤΑΦΟΣ.¹⁹

Νεώτερο όλων είναι το Ηρώο της ΣΑΡΩΝΙΑΔΑΣ, που η κατασκευή του τέλειωσε πριν λίγο. Είναι ένας απλός μαρμάρινος οβελίσκος πάνω σε βάθρο που στολίζεται στην όψη του με ανάγλυφο δάφνινο στεφάνι (Εικ. 29). Στην κορυφή ένα γωνιώδες αγγείο, μέσα απ' το οποίο ξεπηδάει η αέναη φλόγα, και στην κύρια όψη του οβελίσκου ο στίχος του Κάλβου από την ωδή «Εις Σάμω» ΘΕΛΕΙ ΑΡΕΤΗ ΚΑΙ ΤΟΛΜΗ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ. Ο ποιητής βέβαια έγραψε «θέλει αρετήν και τόλμην η ελευθερία»,²⁰ αλλά ο χαράχτης μετέφερε τα λόγια του στην κακώς εννοούμενη Δημοτική. Όμως ο κάθε στίχος έχει τη μουσικότητά του και ο ποιητής ήξερε τι έγραφε... Ο μαρμαροτέχνης άγνωστος.

Κυρίες και Κύριοι,

η εδώ παρουσίαση των Ηρώων είχε μοναδικό σκοπό να υπενθυμίσει ότι στην περιοχή μας υπάρχουν αρκετά σημαντικά έργα σημαντικών καλλιτεχνών, τα οποία είναι πολύτιμα όχι μόνο καθεαυτά, ως έργα τέχνης, αλλά και επειδή προσφέρουν (ανεξάρτητα απ' την ποιοτική διαβάθμισή τους) και μian άλλη, αφανή μεν, αλλά σπουδαία υπηρεσία. Οι πόλεις μας, αναπτυσσόμενες άτακτα και πνιγμένες πλέον στο τσιμέντο και την προχειρότητα, κατά κανόνα δεν έχουν στους δημόσιους χώρους έργα τέχνης, για να εξωραϊζονται με τη λυτρωτική ομορφιά τους. Αν εξαιρέσουμε μερικές προτομές σε ορισμένες μόνο πόλεις, τα μόνα έργα τέχνης στους τόπους που ζούμε, είναι τα Ηρώα. Η ανακοίνωση αυτή θέλησε επίσης να επισημάνει και κάτι

άλλο, κατά τη γνώμη μου αξιοσημείωτο. Τα περισσότερα Ηρώα έχουν μεταφερθεί από την αρχική τους θέση σε άλλη χωρίς καμιά φροντίδα για τη νέα τους εμφάνιση. Όμως τα γλυπτά, επειδή προορίζονταν για το ύπαιθρο, στήθηκαν στην αρχική τους θέση από τους ίδιους τους γλύπτες, οι οποίοι βέβαια τα έστησαν έτσι, ώστε με την κίνηση του ήλιου και με τις εναλλαγές του φωτός να αναδεικνύεται, λόγω των φωτοσκιάσεων, όλη η πλαστική ομορφιά τους. Αυτό βέβαια θα μπορούσε να συμβαίνει και στη νέα τους θέση, εάν είχε ζητηθεί η γνώμη οποιουδήποτε γλύπτη ή άλλου ευαίσθητου «περί τα αισθητικά». Εκείνοι που μετατόπισαν αυτά τα έργα, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν πρόσεξαν καθόλου αυτή τη θεμελιώδη λεπτομέρεια, με αποτέλεσμα τα πιο πολλά να έχουν τον ήλιο στην πλάτη τους, να «βλέπουν» δηλ. προς το βοριά, και να ζημιώνονται πάρα πολύ από άποψη αισθητική, ιδίως όσα φέρουν ανάγλυφες παραστάσεις. Τα Ηρώα της Κερατέας, των Σπάτων και του Μαρκοπούλου, που ανήκουν μάλιστα στα ωραιότερα της περιοχής, είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα μη ορθής τοποθέτησης.

Για τον περιβάλλοντα χώρο των μνημείων, δηλ. την άλλη ουσιαστική «λεπτομέρεια» της ανάδειξής τους, δεν θα πω τίποτε επειδή είναι οφθαλμοφανές ότι σπάνια έχει προσεχτεί. Τα τελευταία χρόνια προστέθηκε και ένα άλλο λυπηρό φαινόμενο. Κάποιοι, ίσως από άγνοια ή μάλλον από ...μόδα, γράφουν πάνω τους ή τα λερώνουν. Κυρίες και Κύριοι, ας βοηθήσουμε να γίνει κοινή συνείδηση ότι τα Ηρώα δεν φτιάχτηκαν για να αφήνουμε κάπου το στεφάνι στις εθνικές γιορτές ή για να γράφουμε πάνω τους τα συνθήματά μας. Τα Ηρώα μας προσφέρουν ομορφιά και μας φέρνουν στο νου εκείνους στους οποίους χρωστάμε πολλά, ανήκουν δηλαδή σε όλους μας: και αξίζουν το σεβασμό και την προστασία όλων μας.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Χ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Στέλιος Λυδάκης*: Οι Έλληνες Γλύπτες (Η Νεοελληνική Γλυπτική, Ιστορία-Τυπολογία-Λεξικό Γλυπτών), Αθήνα 1981, σελ. 250 εξ. (Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα»).
2. *Φ. Στεφανόπουλος*: Το Νεοκλασικό Λαύριο, ΤΕΧΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, Αύγουστος 1976 (Έκτακτη έκδοση), σελ. 17 εξ.
3. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ, σελ. 334 εξ. («Εκδοτική Αθηνών»)
4. *Ε. Κακαβογιάννης*: Επιλογή τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής, ΠΡΑΚΤΙΚΑ Α΄ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ Ν.Α. ΑΤΤΙΚΗΣ, Καλύβια 1985, σελ. 98, Σημ. 11.
5. *Στέλιος Λυδάκης*: ό.π., σελ. 365 εξ.
6. *Στέλιος Λυδάκης*: Μια πολύτιμη Γλυπτοθήκη: Το Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών, Αθήνα 1981, ειχ. 23 και 84.
7. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*: ό.π. σελ. 293, 300-301 και 340-341.
8. *Στέλιος Λυδάκης*: Οι Έλληνες Γλύπτες, Αθήνα 1981, σελ. 389 (Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα»).

9. Πιάς, Μ 243
10. Χρ. Καρούζος: Περικαλλές άγαλμα - Εξέποησ' ουκ αδαής, ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΝ ΧΡΗΣΤΟΥ ΤΣΟΥΝΤΑ, Αθήναι 1941, σελ. 535 εξ.
11. Στέλιος Λυδάκης: όπ.π., σελ. 419.
12. Γεώργιος Δ. Χατζησωτηρίου: Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Υμηττού περιοχών (1205-1973), Αθήνα 1973, σελ. 51 εξ. Του ίδιου: Προέλευση και σύνθεση του πληθυσμού της ΝΑ. Αττικής. ΠΡΑΚΤΙΚΑ Α' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ Ν.Α. ΑΤΤΙΚΗΣ. Καλύβια 1985, σελ. 121 εξ.
13. Χρ. Στρατοκόπος: Η Κεραταία της Αττικής, Αθήναι 1925, σελ. 62 εξ.
14. F.C.H.L. POUQUEVILLE: Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως, εν Αθήναις 1890, τόμος Α', σελ. 17 (Μεταφρασθείσα υπό Ξεν. Δ. Ζυγούρα).
15. Στέλιος Λυδάκης: όπ.π., σελ. 322.
16. Στέλιος Λυδάκης: όπ.π., σελ. 498.
17. Χρ. Εμ. Αγγελομάτης: Χρονικόν Μεγάλης Τραγωδίας (Το έπος της Μικράς Ασίας), σελ. 179 εξ. (Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»).
18. Τις πληροφορίες οφείλω στο Νομαρχιακό Διαμέρισμα Ανατολικής Αττικής, το οποίο και ευχαριστώ.
19. Θουκυδίδης, ΙΙ, 43. 3.
20. Μ.Γ. Μερακλής: Ανδρέα Κάλβου, Ωδές (1-20), Ερμηνευτική έκδοση, σελ. 173 (Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»).

Summary :

THE MONUMENTS OF THE UNKNOWN SOLDIER IN THE MODERN TOWNS OF MESSOGEDIA AND LAYREOTIKI

The monuments dedicated to the deads of the various wars in the villages of S. Attica merit an interest in their own right, not only for the variety in their respective representations, but also from the fact that a number of them have been sculptured by well-known sculptors. The majority belong to the last phase of modern Greek history, which is reflected in the epic spirit of the Balkan Wars, the First World War and lastly of that of the Asia Minor War (1912-22)

EYAGELOS KAKAVOYANNIS

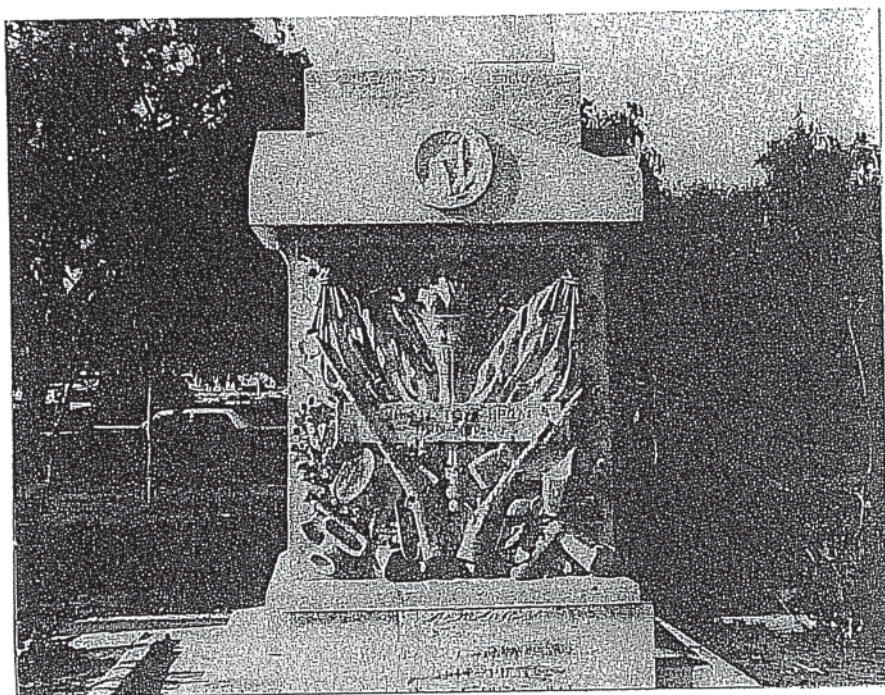
ΕΙΚΟΝΕΣ

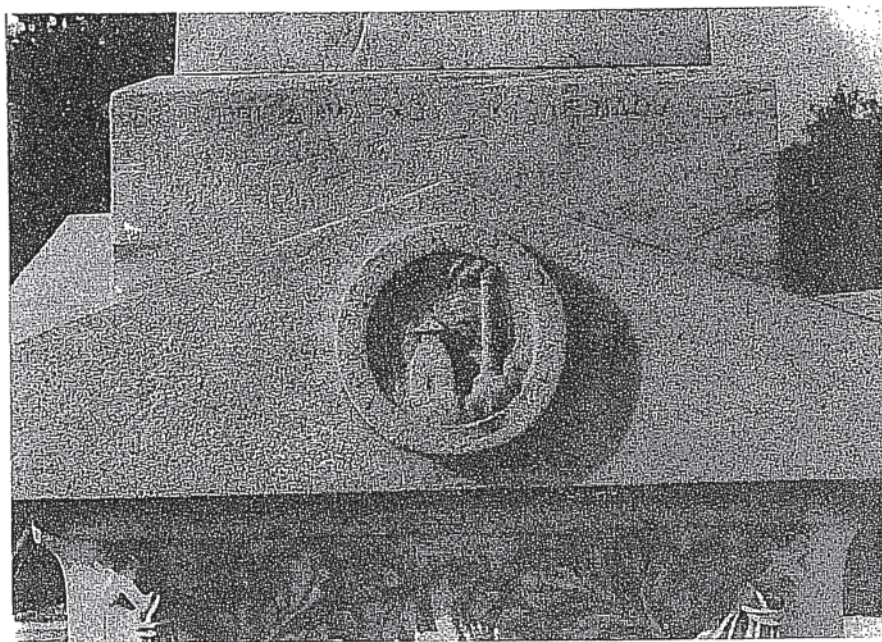
1. Το Ηρώ του Λαυρείου

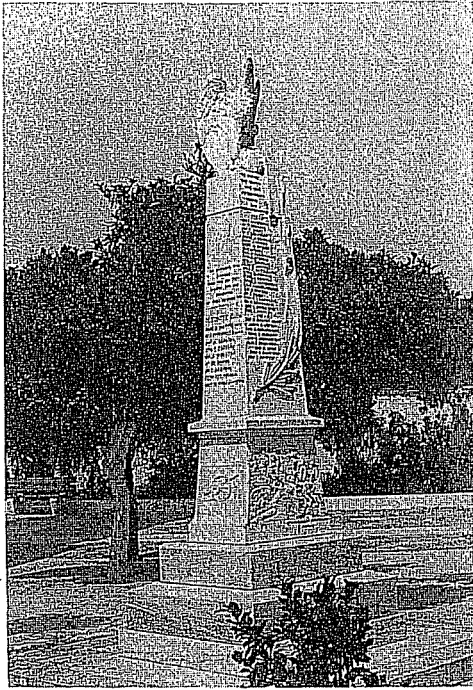
2. Ηρώ Λαυρείου: Ο οβελίσκος

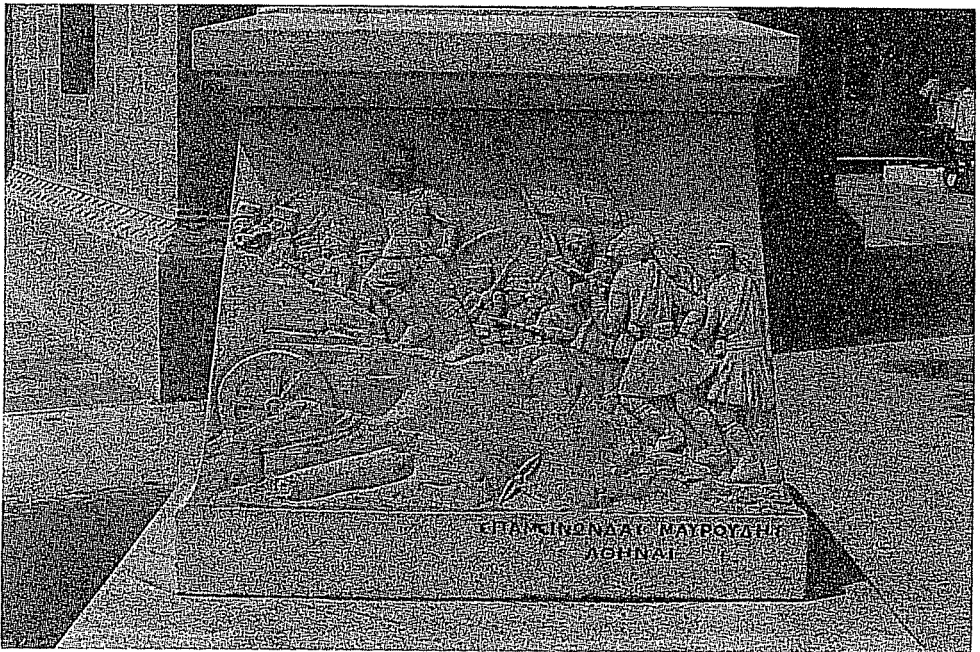
3. Ηρώ Λαυρείου: Το βάθρο του οβελίσκου

4. Ηρώ Λαυρείου: Το έμβλημα της πόλης στην επίστεψη του βάρου

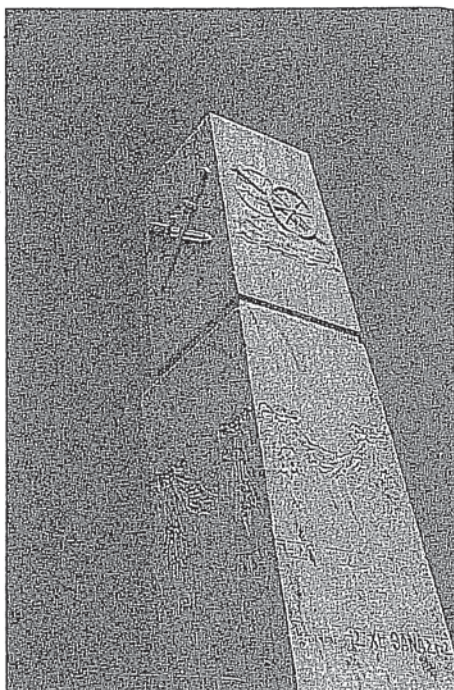
5. Το Ηρώο του Κορωπίου

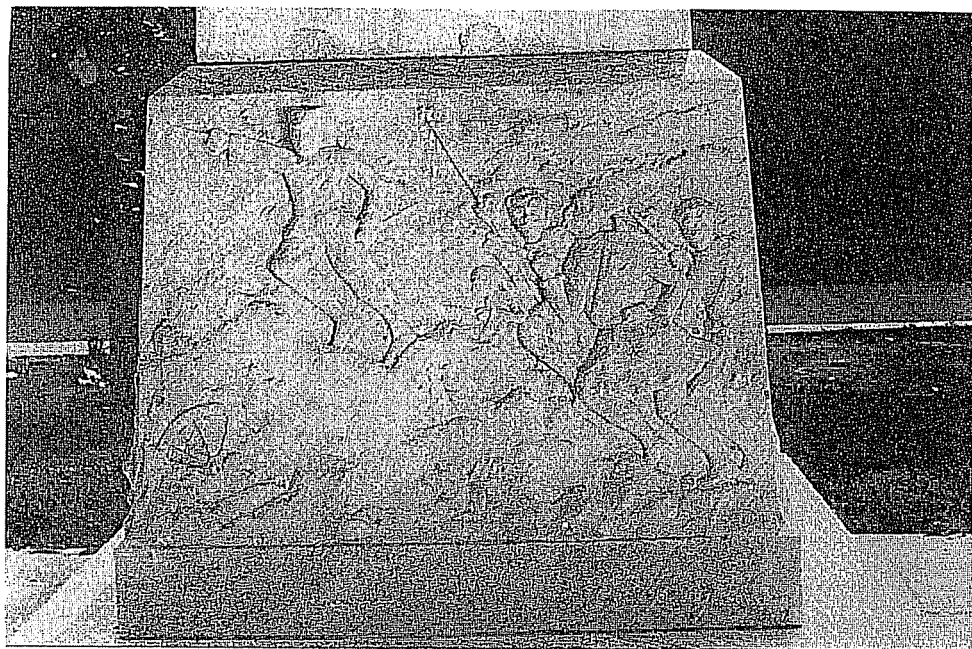
6. Ηρώο Κορωπίου: Το βάθρο

7. Το Ηρώο της Παιανίας

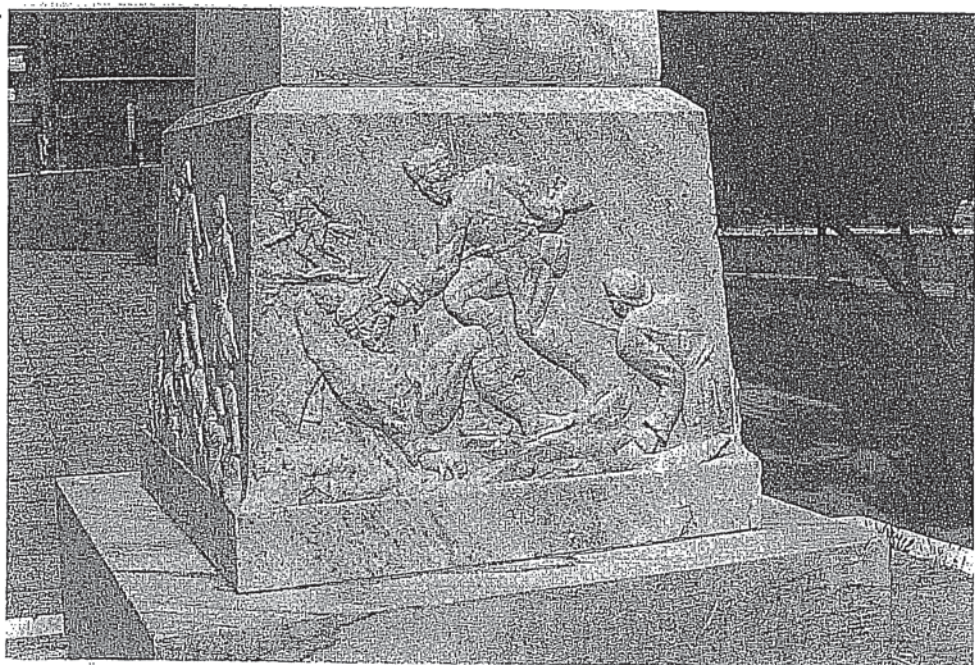
8. Ηρώο Παιανίας: Η διακόσμηση της δεξιάς και της πίσω πλευράς του οβελίσκου

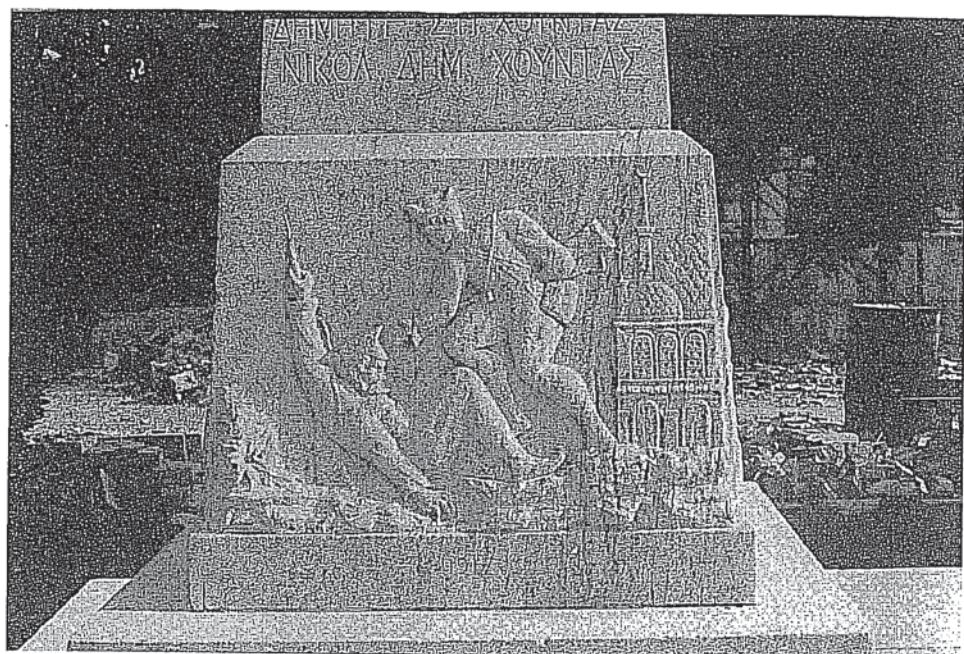
9. Ηρώ Παϊανίας: Η κύρια πλευρά του βάθρου

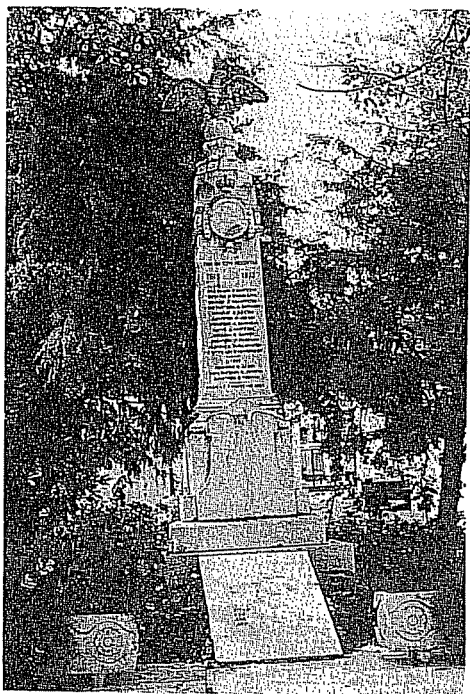
10. Ηρώ Παϊανίας: Η δεξιά πλευρά του βάθρου

11. Ηρώο Παιανίας: Η πίσω πλευρά του βάρου

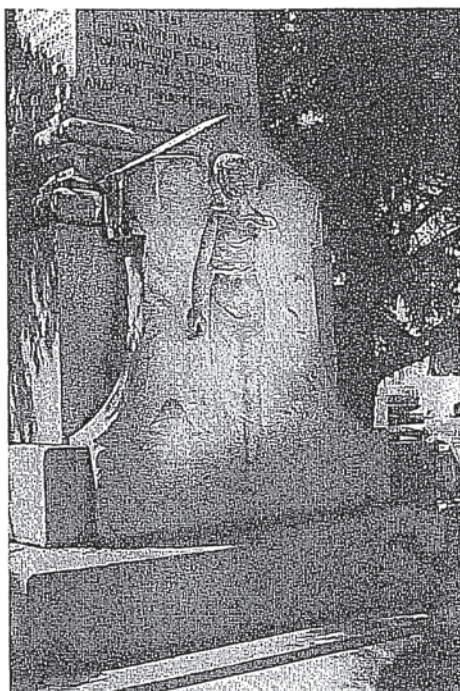
12. Ηρώο Παιανίας: Η αριστερή πλευρά του βάρου

13. Το Ηρώο των Σπάτων

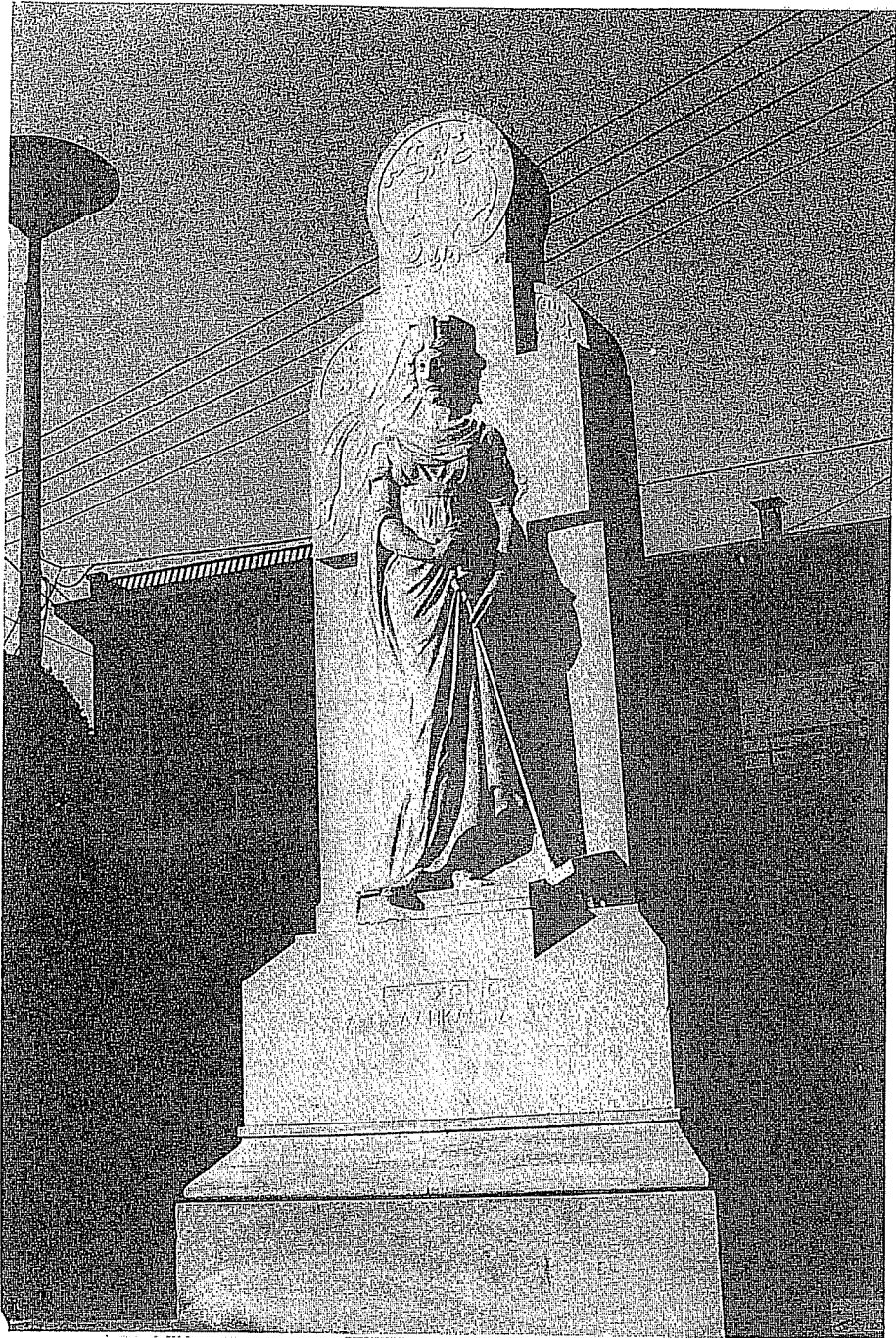
14. Ηρώο Σπάτων: Το άνω τμήμα και η επίστηφη του οβελίσκου

15. Ηρώ Σπάτων: Η στήλη του βάρου

16. Ηρώ Σπάτων: Άλλη όψη της στηλης του βάρου

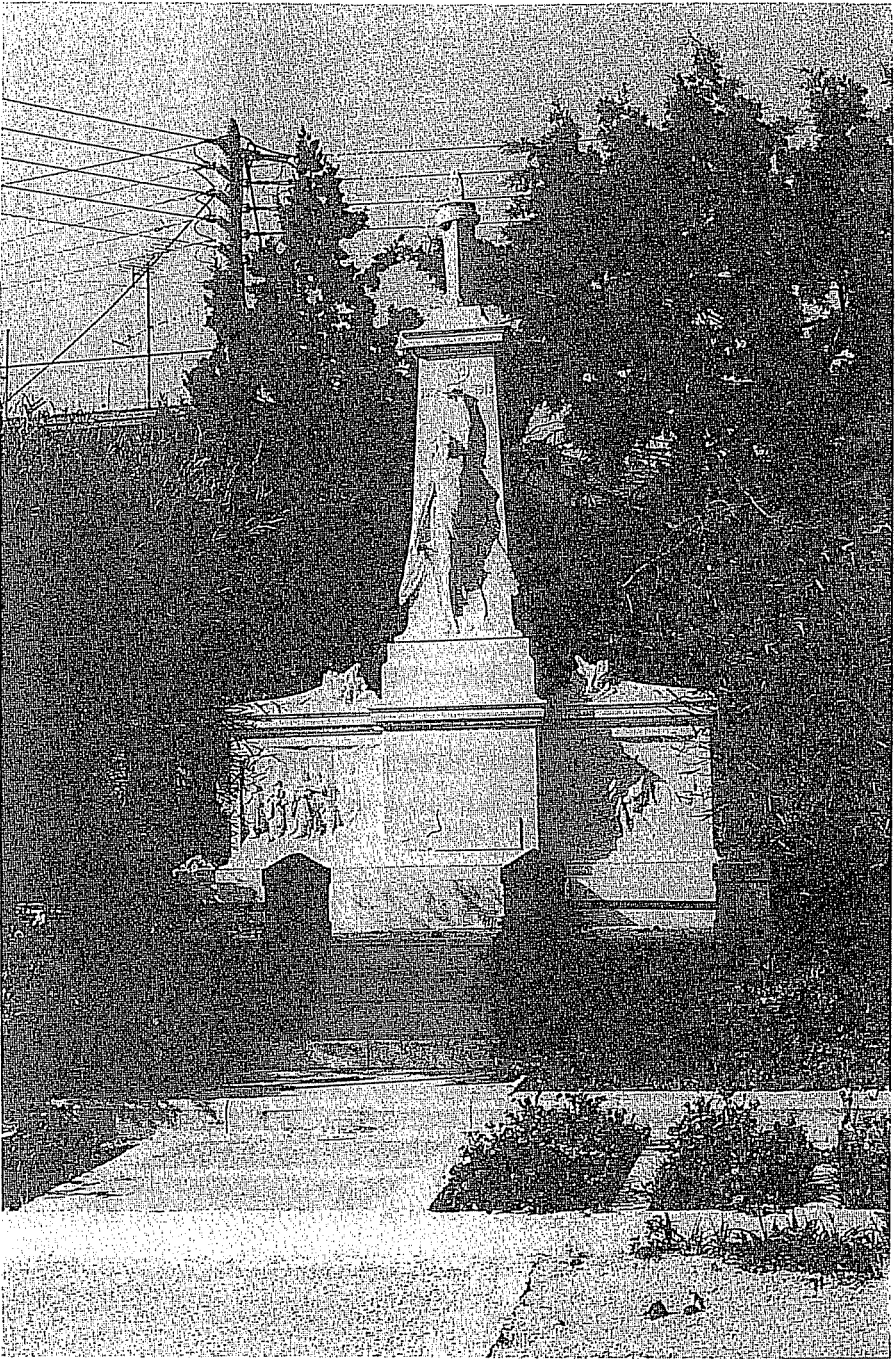
17. Το Ηρώο του Μαρχοπούλου

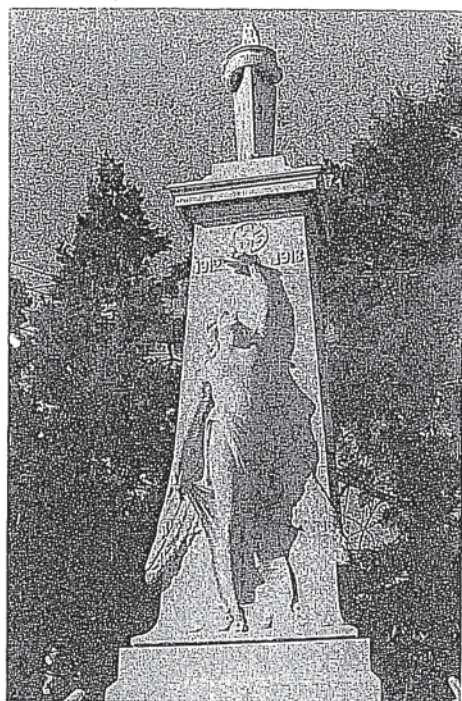
18. Ηρώ Μαρκοπούλου: Λεπτομέρεια

19. Ηρώ Μαρκοπούλου: Η πίσω πλευρά

20. Το Ηρώο της Κερατέας

21. Ηρώ Κερατέας: Η Δόξα

22. Ηρώ Κερατέας: Ο αριστερός πίνακας

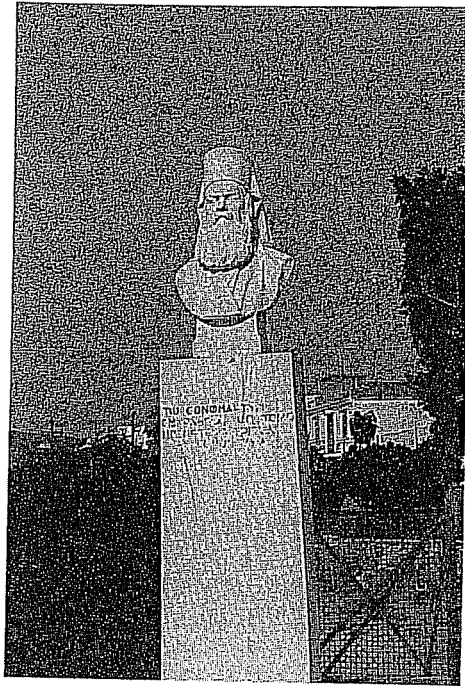
23. Το Ηρώο του Κουβαρά

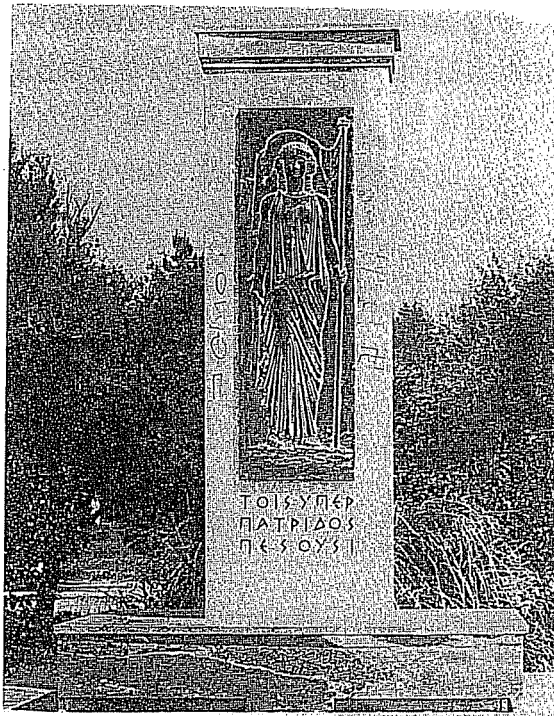
24. Το Ηρώο της Αναβύσσου

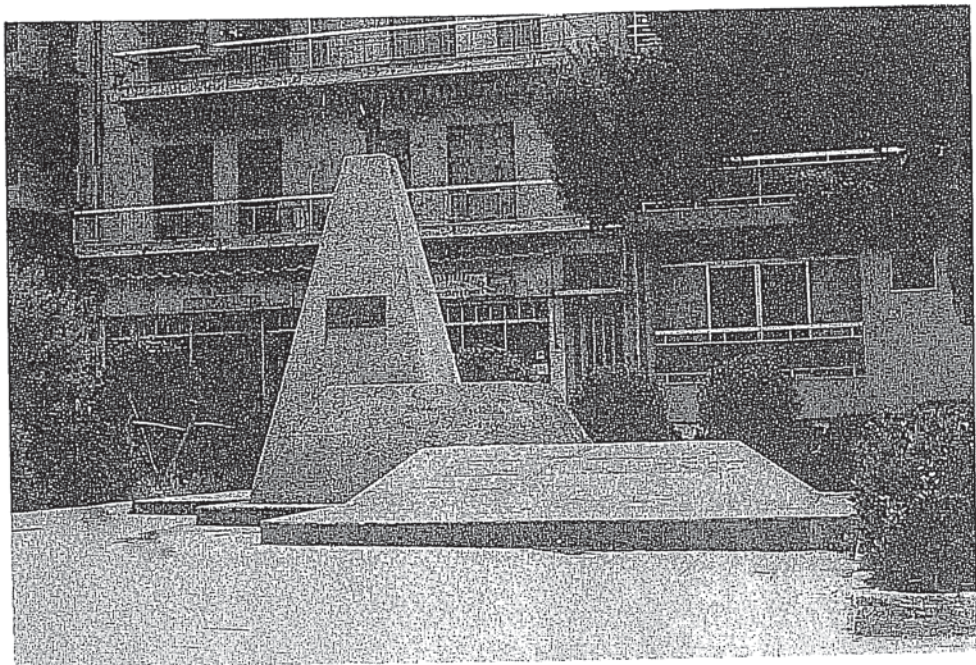
25. Το Ηρώο των Καλυβίων

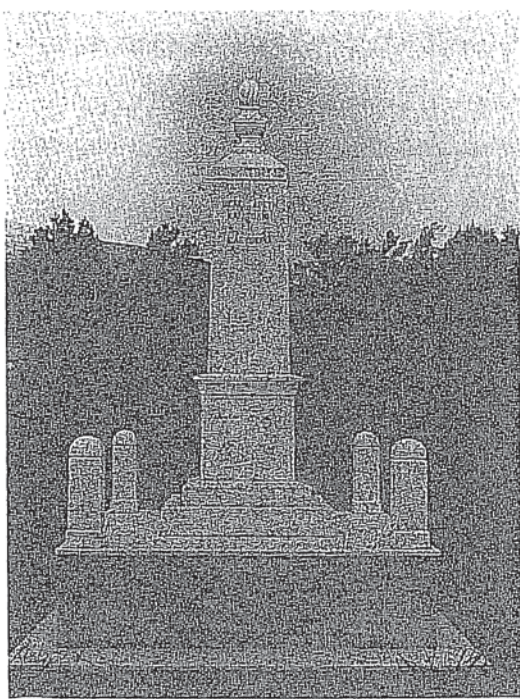
26. Το Ηρώ της Ραφήνας

27. Το Ηρώ της Παλαιάς Φωκαίας Αναβύσσου

28. Το Ηρώο της Λούτσας

29. Το Ηρώο της Σαρωνίδας